

У 2010
5115к

Мешелева Макен

**Қарт Алтай
аясында
Ару Марқа**

Өскемен, 2010

Мешелева Мәкен

**Қарт Алтай
аясында
Ару Марқа**

Өскемен, 2010 ж.

УДК 94(574)
ББК 63.3 Қаз
Қ 42

Демеушілер: Бидашев Көкенай
Бидашева Сағдат
Бидашев Ғалым
Бижигитов Жақсыбай
Бижигитова Гүлбаршын
Бижигитов Шыңғыс
Бижигитова Раушан
Темирханов Ержан
Темирханова Аян

Қ 42 Қарт Алтай аясында Ару Марқа. / Құрастырушы: Макен Мешелева,
– Өскемен, 2010. – 559 бет
Базкен Темірханов
Базкенов Мирас

Халқымыздың құнды қазынасы шежіре деректерін жинастырған кезде, бабалар өмірнамасын нақтылап анықтау мақсатында «Қазақ шежірелері» тарихына тоқталдық. Тарихи уақиғалар мен тарихи тұлғалар байланыстылығын дұрыс ажырата жазу мақсатында «Найман мемлекеті», «Түрік қағанаты» кезеңдеріне біраз тоқтала кетуге тура келді.

Марқакөл аймағы, Қара Ертіс, Қалжыр өңіріндегі әр кезеңде өмір сүріп, еңбек еткен, қызмет істеген мыңдаған адамдардың есімдерін қағаз бетіне түсіруді, ел есінде қалдыруды мақсат еттік.

Бұл кітапта Марқа өңірінде 1930-1957 жылдар аралығында, «Марқа алтын өндірісінде» еңбек еткен алғашқы жұмыскерлер мен осы өңірдегі колхоздарда (ұжымдарда) еңбек еткен еңбеккерлер және 1957 жылдан 1991 жылға дейін кеншарларда еңбек етіп, қызмет істеген азаматтар қамтылған. Одан ілгергі ата-тек жүйесі шежіре кестеде жалғастырылды.

Кітап туған жер Алтай аймағы, Марқакөл өңірінің өткен кезеңдерінен, осы өңірдің тыныс – тіршілігінен сыр шертеді.

Кітап көпшілік оқырманға арналады.

УДК 94(574)
ББК 63.3 Қаз

Қ 0503020905
00(05)09

ISBN 978-601-80036-6-0

© Шығыс Полиграф, 2010.

Мен, Мешелева Мәкен 1938 жылы Шығыс Қазақстан облысы Марқакөл ауданы Ақбұлақ ауылында жұмысшы отбасында дүниеге келдім. 1946 жылы Горный орталау мектебінің 1-ші сыныбына бардым. 1953-54 жылы 7-ші сыныпты Қаратоғай орталау мектебінен үздік бағамен бітіріп, 1956-1957 жылы Теректі орта мектебін бітірдім.

1959 жылы Семейдің Н.К.Крупская атындағы мемлекеттік педагогикалық институтына түсіп, 1964 жылы институтты бітірдім.

1957-1988 жылдар аралығында Қалжыр орта мектебінде 30 жыл оқытушылық қызмет атқарып, құрметті демалысқа шықтым.

Жас ұрпаққа білім, тәрбие берудегі көп жылдық еңбегімді бағалап, 1976 жылы 15 наурызда «Құрмет белгісі» орденімен марапатталдым.

1970, 1973 жылы Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің мақтау грамотасымен, 1983 жылы «Еңбек ардагері» медалімен марапатталдым.

1984 жылы облыс мұғалімдерінің IV съезінің делегатығына ұсынды.

2010 жылдан «Алтын алқа» орденінің иегері. Шығыс Қазақстан облысы Ақсақалдар Алқасының ұйғаруымен «Шығыстың ардақты азаматы» № 3-ші төс белгісімен марапатталдым.

Бүгінде 7 баланың, 5 келіннің анасы, 14 немеренің әжесімін, үлкен берекелі жанұя ретінде өмір кешіп отырмын.

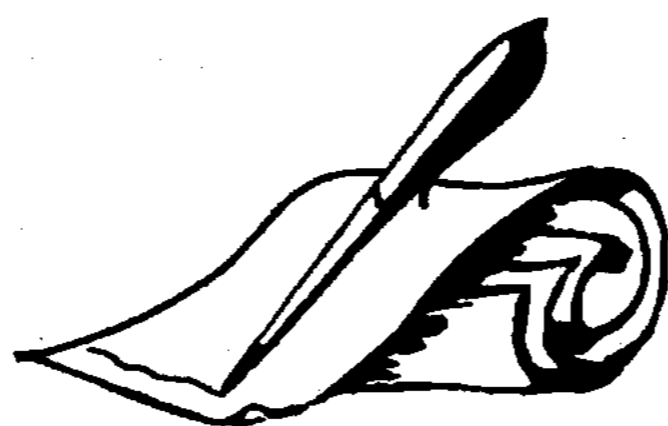
Осы кітабымызды ардақты әкелеріміз
Бижігітұлы Мешелдің (Рахметтің),
Бижігітұлы Бидаштың (Бидахметтің),
Жолдығұлұлы Темірханның
өшпес рухтарына арнаймыз.

АЛҒЫ СӨЗ

Жазбаққа қалам алдым елдің жайын,
Алтай мен Марқакөлдей жердің жайын
Қағазға түсірейін, туған елім,
Аузыма Алла салса сөз ыңғайын.

Халқымнан айналайын қарапайым,
Жүйелеп шежіренді таратайын.
Қараймын әр сөзіне қайта-қайта,
Қателік кетпесін деп жазатайым.

Қабыл алса жамағат,
Ұрпаққа болар аманат.
Өнеге мен тағылым
Ата-тектен таралмақ.

ОҚЫРМАНҒА АРНАУ

Ата тектің таралу реті және шежірелер жүйесінен білгенімді, естіген, оқығандарымды бір ретке келтіріп, салыстырып рет жүйесімен жазып, қағазға түсіруді жөн болар деп ойладым.

Әсіресе Төлегетайдан тараған төрт ата найман рулары мен Қожанбет, Төртуыл, Тоғыз руларын жинақтап жаздық.

Көбінде тарихи ізділік пен уақиғалар мезгілін, жылдарын, әйгілі адамдар өмірлерімен байланыстырып, салыстырып отырдық.

Бұрынғы бабаларымыз “Жеті атасын білмеген жетесіз” деп ата текті білуді бірінші парыз санаған екен. Өз руыңды біліп, өз тегінді ұғынып, соған жанашыр, қамқор болуға үйреткен. Бір елміз, қандас туыспыз дегеннің өзі бірлік дейді екен. Осы бірлікті бабаларымыз елдіктің кепілі деп есептеген. Және сол өнегені ұрпақтан ұрпаққа ұғындырып отырған.

Кеңестік дәуірде, сол кездегі саясатқа байланысты, балалар мен жастар ата-тек, ел тарихы жайлы не мектептен, не ата-анасынан тәлім ала алмады. Өз халқының төл тарихын оқымады. Көбінде батыс елдерінің соғыстары жайлы тарихты оқыған еді.

Ол кезде қазақ халқының тарихы дамымаған, мәдениеті де төмен болған деген түсінікті насихаттаған еді.

Түркі дүниесінің, көшпенділердің әлемдік өркениетіне қосқан үлесін жатжерлік тарихшылар мен зерттеушілер айналып өтті. Бұрмалаушылыққа, бүркемеушілікке жол беріліп келді.

Негізінде халқымыздың көне тарихы да, өнері де басқа көп халықтардан ілгері. Тарихы да терің, өнері де сан-салалы.

Қазір заман өзгерді. Халық өз ата-тегін, өз халқының тарихын тереңдеп білуге ден қоюда. Халқымыздың әлемдік мәдениетке қосқан үлесі жайлы жазылған ғылыми туындылар мен зерттеулер басылымнан көптеп шығуда.

Қазақ халқының көне мәдениеті мен тарихы ежелгі сактар мен Гунндар мемлекеті кезеңінен және Түрік қағанаты кезеңдерімен сабақтасып жатқандығын, тарихи және мәдени байланыстылықты бүгінгі ғалымдар мен тарихшылар терең талдап, дәлелдеп отыр. Сак, Түркі мәдениеті – біздің ұлттық мәдениетіміздің негізі.

Ғалымдарымыз, тарихшыларымыз Қытай жазбаларына, Еуропа ғалымдарының зерттеулеріне, Араб, Грек тарихшыларының жазба деректеріне сүйеніп, үңіле қарап сыр суыртпақтауда.

Қазақстанда ғылыми ой-пікірдің тууы ежелгі заманнан басталады. Археологиялық зерттеулер мен жазба деректер Сыр бойында, Шығыс Қазақстанда, Жетісуда 6-8 ғасыр және 9-11 ғасырларда болған ежелгі қалалар мен қоныстар мәдениеті туралы хабар береді. Бұл мәдениеттің иелері кезінде өз көркемөнерін де, қолөнерін де жасаған.

Сондай ғылым мен өнері дамыған қаланың бірі Отырар (Фараб) қаласы. Отырар кітапханасы қолжазба кітап қоры жөнінде Египеттегі Александрия кітапханасынан кейінгі аса ірі кітап қоймасы болған.

Отырарда ұлы ғалым Әл-Фараби (876-950ж) дүниеге келген. Фараби - аса зор ғылыми мұра қалдырған адам. Орта Азия мен Қазақстан қалаларынан астроном әрі математик – Ғаббас Жауһари (9 ғ), оның замандастары –Исмайыл Жауһари шығады. Ғаббас Жауһари Отырар алқабындағы “Жауһарана” деген жерде туған ғалым. Олар Әл-Фарабидің отандастары еді.

Ақын әрі ойшыл ғалым Жүсіп Баласағұни (1021 ж) Шу өзенінің бойында Баласағұн қаласында дүниеге келген. Жүсіп Баласағұнидің “Құдатығу білік” (Құт негізі білік) дастаны дүние жүзінің көптеген елдеріне тарайды. “Құдатығу білік” дастанының кейіпкерлері Күнтолды (әділдік), Айтолды (бақыт), Ойтолды (ақыл), Жетелеуші (молшылық) деп аталады.

“Құдатығу біліктің” түп нұсқасы Каир, Вена, Герат қалаларының кітапханаларында сақталған.

Баласағұн қаласы 1130 ж Қарахидан хандығының орталығы болған. Баласағұн (1208-1220 ж) Найман ханы Күшіліктің билігінде болды.

Қадырғали Жалайыри «Жылнамалар жинағы», Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и-Рашиди» шығармасы 1541-1546 жылдары жазылған. Бұлар - аса ірі тарихи шығармалар.

Қадырғали Қосынұлы Жалайыри (1530-1605 ж) Сырдария өңірінен Жалайыр тайпасынан шыққан. Қадырғали Жалайыри араб, парсы тілін, шығыстың классикалық әдебиетін терең білген. Ол қазақ хандығының орда-сарайында ханның ақылшысы және ханзадалардың тәрбиешісі болып қызмет істеген.

(Н.Мыңжани «Қазақтың қысқаша тарихы» 1994 ж, 360 бет)

Халқымыз ғасырлар қойнауынан ел тарихын, халық мәдениетін, мәдени мұраларын іздестіріп, барымызды бағамдап, жоғымызды түгендеп әр салада іздестіру, зерттеу жұмыстары басталды. Өз халқымыздың ежелгі елдік жүйесін, ерлігін, мәдениетін, өнерін нақты біліп, үйренуді мақсат етуде.

Бүгінгі ұрпақ өз ұлтының тарихын, шыққан тегін, әйгілі адамдарды, қол бастаған батырлар, сөз бастаған шешендер, билер, ақын-жыраулар олардың істерін, сөздерін біліп, оны ұғынып, мақтан тұтып, өнеге-тәрбие ретінде жадына сіңіруі қажет.

Қазіргі азаматтарымыз да, енді келер жас буын да туған жер, ел тарихына ой жүгіртіп, терең толғап, кең ойлап дегендей үлкен талпыныстың уақыты келіп тұр. Бұл тұрғыда жастарға бейтараптықтан, бейғамдықтан арылу парыз. Жастарға үлгі өнегенің бір түрі – ата текті тану. Кім қандас туыс, кім ағайын бүгінгі жастарға осыны білу өте қажет.

**Кітап – білім,
Кітап – ұстаз,
Кітап – тәрбиеші,
Кітап - жан азығы, рухани байлық.**

Сондықтан осы шағын кітабымызды кейінгі ұрпаққа ата-бабаның аманаты ретінде ұсынамыз.

АТА-ТЕКТИҢ ТАРАЛУЫ

Ата-тектің таралу реті түсінікті болу үшін, түп атадан Майқы биден бері қарай қысқаша жүйелегеніміз жөн болар.

“Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би”- деген сөз де тегін айтылмаған болар.

Алаштан – Майқы би
Майқыдан – Қазақ туады
Қазақтан – Жайылхан, Сейілхан
Жайылханнан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс.

Орта жүзге жататын тайпалар осы Жайылхан деген адамның ағайынды үш баласының Жанарысынан тарайды.

Ол тайпалар: Арғын
Найман
Керей
Уақ
Қоңырат
Қыпшақ

Ары қарай Найман бабаның ұрпағын таратып көрейік.

Найманнан – Белгібай
Белгібайдан – Сүйінші, Сүгірші
Сүйіншіден – Төлегетай
Төлегетайдан – Қытай
Сүгіршіден – Ергенекті
Елтайдан – Серікбай
Серікбайдан – Кетбұқа, Келбұқа (Терістанбалы)

Найман бабадан Төлегетайды таратып, Төлегетайдан Қаракерейді таратып, Қаракерей руынан Қожанбет атасын таратып қысқаша жалғастырып, өрбітіп жазып отырмыз.

Алтай мен Марқа өңірінде Қожанбет руына кіретін бес ата (Жәлменбет, Айт, Дәулет, Жарболды, Шағырша) Зайсан өңіріндегі жалпақ ел Төртуыл, Тоғыз рулары туралы деректер аз. Осы рулар жайлы шежіре – схеманың толық үлгісі осы күнге дейін жоқ екендігі анық. Жеке-жеке бір атаны ғана жазған шежіре кестелер болуы мүмкін. Біреу Жылқайдарды, біреу Ақболатты жазыпты деп естіп жүрміз.

Келешек ұрпақтардың аз да болса бір кәдесіне жарар деген үмітпен Қожанбет руы мен Төртуыл, Тоғыз рулары жайлы осы шағын шежіре мағлұматтарды жинастырып қағаз бетіне түсіріп отырмыз.

Бұл шежіре –кестенің артығы да, кемшілігі де болуы мүмкін. Осы шежіре толық әрі дұрыс үлгі деуден аулақпыз. Шежіре жазу – жауапкершілігі үлкен, ауыр жұмыс. Үлкен талаппен, ізденіспен, тәуекелмен ғана жүзеге асып, орындалатын іс. Дегенмен шежіре әр отбасының түңілігінде, сол шежірені сұрастырып, жалықпай жинап, ұқыптылықпен жүйелеп, екшеп-текшеп, салғастырып, реттеу, қағазға түсіру қыруар жұмыс.

Осы шағын шежіре – тізбені жазып отырмыз. Келешекте басқа шежірелер жазылса, бірін-бірі толықтырар деген ойдамыз. Бірақ осындай әр атаның шежіре – тізбесі қағаз бетіне түсе берсе, бірін-бірі толықтыра келе Найман бабаның ұрпақтары толық қанды, жүйелі түрде кітапқа түсері сөзсіз.

Халық тарихының қайнар көзі, көне көз қариялармен тілдестік. Сол қариялардың айтқандарын қағаз бетіне түсірдік. Жеке адамдардың баспасөзде жарияланған шежіре, ел тарихы жайлы басылымдарын да салыстырып, жүйелеп, сабақтастырып отырдық. Шежірелер нұсқаларына да сүйендік. Осы кітапқа керекті деректерді жинап, әзірлеу кезінде Зайсан мұрағаты, облыстық мұрағат материалдарын пайдаландық. Ел аузында сақталған шежіре, аңыз, дастан үлгілерін негізге алдық. Кітапқа қажетті материалдарды жинап, даярлауға 6 жылдай уақытымыз кетті. Осындай жұмыстар кезінде Марқакөл өңірі бойынша мұрағат материалдарының жоқтығы, жазба деректер сақталмағандығы көп қиыншылық тудырды.

Ел қазынасы – ескі көз,

Тіл қазынасы – ескі сөз – дейді халық даналығы.

Осындай қадірменді қарияларымыз: Төртуыл ішінде Тоғыз руынан Тұрысбек Өкісханов ағамыз; Төртуыл ішінде Құдагел руынан Қоғабаев Төлеухан ағамыз, Дәулетов Советхан; Төртуыл Жылқайдар руынан Нұрпейісов Баяхмет; Қожанбет Егізқара атасынан Зайнолдинов Жәнәбіл қария, Қасентаев Ахметбек; Қожанбет ішінде Жәлменбет атасынан Бұқынов Рамазан ағамыз, Темірханов Базікен, Нұғыманов Қуанғали қажы; Қожанбет ішінде Мысқал атасынан Матаев Төлеубек, Шогелов Сіләмбек; Қожанбет ішінде Атақозы атасынан Жықбаев Ерзаян, Жиенаев Қақан; Сырымбет атасынан Ибрагимова Шәріпжан, Қасымханова Зәкеш.

Осы қадірменді қарияларымызға алғысымыз мол. Үлкен ризашылығымызды білдіріп, арыстарымыздың сау-саламаттықта болуын тілейміз.

Осы өмірнаманы жазу жұмысы кезінде пікіріме қолдау жасап, тілектес болған жолдасым Базікенге, ұлдарыма, келіндеріме, қыздарыма, туыстарым Күләш, Құсманға, сіңілілерім Раушан, Назгүл, Айгүлге, інілерім Ғалым, Шыңғысқа алғыс ризашылығымды білдіремін.

ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІ ЖАЙЛЫ

“Қазақ шежіресі маған қазақ тайпасының тарихын зерттеп жазуда көп пайдасын тигізді. Онсыз маған қазақ тайпасының өткен өмірін зерттеп білу қиын болар еді.” – Н.Аристов

Шежіре – тарих ғылымының бір саласы. Көшпенді халықтың ауызша тарихы.

Шежіре – халықтың атадан балаға қалған қасиетті тарихы, асыл мұрасы.

Шежірелер жүйесі сан ғасырға жалғасып, ұрпақтан – ұрпаққа беріліп, бүгінгі күнге жетіп отыр. Шежірелер арғы текпен бүгінгі ұрпақты, бүгінгі ұрпақпен келер ұрпақты байланыстырып, жалғастырып отыратын тіршілік тынысы тәрізді.

Жалпы қазақ шежірелері үш түрлі болып келеді. Үш кезеңге бөлінеді.

Бірінші шежіре

Шежіренің әуелгісі – бүкіл адамзат баласының жаратылуы дейтін кезеңнен басталады. Яғни Адам – ата мен Хауа – анадан бері қарай, таратылатын шежіре.

Адам – ата мен Хауа – ана бірі Үндістан өңірінде, бірі Қызыл теңіз аймағында жүріп 200 жылдан соң кездеседі. Адам – ата 930 жыл жасаған дейді. Қызыл теңіздегі Джида портының маңында Хауа ананың мазары тұр деген аңыз бар. Адам – ата мен Хауа – ананың алғаш мекендеген жері Арафат тауы.

Міне, Адам – атадан туған ұрпақтан жер бетіндегі барлық халық өсіп таралған дейді. Адам - ата мен Хауа анадан – Қабыл

Абыл

Шит

туған екен. Ол дәуірден бері неше мыңдаған жылдар өткен. Қазіргі жер бетіндегі алты құрлық бір-бірімен жалғасып тұтас күйде болған.

Кейінгі мұздану дәуірінен кейін мұхит сулары көтеріліп, материктерді бір-бірінен бөліп, қазіргідей жағдайға келген.

Жер бетіндегі адамдардың әр түсті болуы, сөйлеу тілінің әр түрлі болуы осындай табиғат жағдайының әсеріне байланысты болса керек.

Екінші шежіре

Екінші шежіре топан су тасқынынан кейінгі кезенді білдіреді. Нұх пайғамбардан тараған ұрпақтар шежіресі деп аталады.

Нұх пайғамбардан – Қам (Хам)

Сам (Сим)

Япшы (Япес)

Қам

↓

Кет

Вавилон

Хананей

Сам

↓

Араб

Парсы

Иран

Япшы

↓

Түрік

Үнді

Қытай

“Нұх пайғамбар жерді үш бөлікке бөлген екен. Бірінші бөлігіне үлкен ұлы Қамды жібереді. Қамнан кет, вавилон, ханакей халықтары тарайды. Екінші орта бөлігіне ортаншы ұлы Самды жібереді. Самнан Араб, парсы халықтары тарайды. Үшінші шығыс бөлігіне Япшыны жебереді. Япшыдан түркі халықтары таралған” – дейді.

(Рашид – ад – Дин “Жами ат -тауарих”).

Тарихшы ғалым Қалибек Данияровтың “История Алаш” деген еңбегінде Япестің түрік, моңғол халықтарының түп атасы екендігі айтылады.

(Қ.Данияров “История Алаш”, Алматы 2006 ж, 148 бет).

Үшінші шежіре

Үшінші шежіре Майқы биден, кейде Әннас сахабадан таратылады. Бұл көшпенділерге ислам діні кіре бастаған кез болса керек. Қазақ Алаштан тарайды дейтін шежіре де осыған жатады.

Бұл үшінші шежіре жайлы саналуан түйткіл пікірлер де жоқ емес. Қазақ араб сахабаларынан тараған деген пікірде негізсіз, әрі нақтыланбаған жаңсақтық болуы әбден мүмкін.

Шежіре жүйесі бойынша:

Әннас сахабадан – Сыбай туады

Сыбайдан – Алаш туады

Алаштан – Майқы би

Майқыдан – Қазақ туады

Қазақтан – Жайылхан, Сейілхан

Жайылханнан – Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс

Орта жүзеге жататын тайпалар осы Жайылхан деген адамның ағайынды үш баласының Жанарысынан тарайды (кейбір зерттеушілер мен тарихшылар Бекарыстан таратады).

Бұл тайпалар: Арғын

Найман

Керей

Уақ

Қоңырат

Қыпшақ

Ақарыс – Ұлы жүз (Ақ ырызық басы) Бас бөлік

Жанарыс – Орта жүз (Кеуде жан ұясы) Орта бөлік

Бекарыс – Кіші жүз (Бек билік, би) Билікті бөлік

Алты арыс, төрт төңірек

Орта жүзде «Алты арысың, төрт төңірегін аман болсын» деген сөз бар. Көнеден қалған осы сөзде бір сыр болса керек.

Орта жүз – Жанарыстан тарайды. Жанарыстан Мейран туыпты. Мейран бабамыз үш әйел алған екен.

Үлкен әйелі Қояннан – Арғын, Найман.

Екінші әйелі Жарғақтан – Керей, Уақ.

Үшінші әйелі Жасардан – Қоңырат, Қыпшақ

туған екен. Сонда Орта жүзге кіретін алты арысымыз:

Арғын

Найман

Керей

Уак
Қоңырат
Қыпшақ

тайпалары еді.

Енді төрт төңірек жайлы.

Бірінші төңірек – Тобықты
Екінші төңірек – Ергенекті
Үшінші төңірек – Байжігіт
Төртінші төңірек – Ақнайман

1. Тобықтыға жататын аталар Арғын тайпасының ішінде таратылады.
2. Ергенекті аталары Найман → Сүгірші → Ұланбатыр ұрпақтарынан тарайды.
3. Байжігітке кіретін аталар Қаракерей руының ішіндегі үлкен бір тармағы болып таратылады.
4. Ақнайманға жататын аталар Байыс биден (Бес Байыстан) таратылады. Негізі Жолымбет биден тарайды.

Қазақ шежірелерінің негізін жалпы Азия елдерінің, Азия халықтарының таралу, қалыптасу тарихымен байланысты қарастырған жөн. Көне шежірелерде бүкіл Азия, Түркі елдерінің, Азия, Түркі елдеріне жататын көп халықтардың қалыптасу, таралу реті, мезгілі шежірелер түрлерінде жүйелі беріліп отырады. Әсіресе тарихи адамдардың аттары (есімдері) жақсы сақталған. Әйгілі адамдардың ұрпақтары қай кезде өмір сүріп, қалай таралғаны жайлы түсініктер мол.

Көне замандардан бергі халықтардың таралу, өсу тарихы, жалпы адамзат қоғамының даму қалыптасу тарихымен тығыз байланысты болған. Ата – бабаларымыздың халықтар, рулар шежіресін бағалап, оны ұрпақтан-ұрпаққа ауызша, кейде жазба үлгілерімен де жеткізіп отыруында осындай терең сыр болса керек.

Қазақ шежіресі – ата-бабамыздың даму, таралу тарихы жайлы мәлімет. Әріден келе жатқан халықтың, ел тарихының ауызша түрі. Ата-текті есте сақтап, жүйесімен дұрыс таратып айта білуге негізделген ата мұрамыз. Ата тарихымыз.

Қазақ шежірелерінің тағы бір құндылығы ұрпақ тәрбиесіндегі орны. “Жеті атасын білмеген жетесіз” дейді. Сонда жеті әкені ғана білуді айтып отырған жоқ. Осы жеті атаға дейінгі мезгіл (200 жылдай уақыт екен) ішінде сол аталарда өткен тарихты, сол атадан шыққан шешендер, билер, ел қорғаған батырлар, ақындар, әнші-күйшілер ел аузында аты қалған әйгілі аналар жайлы білгізіп танытуды мақсат еткен. Алдыңғы ата жолын үлгі-өнеге етіп, ұрпақты солардай батыр, қайратты, табанды болуға, өнерлі тапқыр болуға тәрбиелеген. Ата буынның өнегесін тәрбие құралы ретінде пайдаланған.

Жеті атасын білген ұл,
Жеті жұрттың қамын жер.
Жеті атасын білмеген,
Құлағы мен жағын жер, - дейді халық даналығы.

Рудың ұйтқысы, ауыл-аймақтың тірегі болған ел жақсыларының көрегендігімен, ақылымен ұрпақты, ел-жұртты бірлік берекеге келтіріп, үлгі-өнегеге баулып отырған.

Белгілі шежіреші Т.Қабаев “Қазақта ата тек туралы шежіре аңыздар пайда болғанына 2000 жыл шамасы болған деуге негіз бар” – дейді.

Бұл орайда шежіре деректерінің ерте кезде жазбаға түскендері: Іле аймағы Алмалық қаласынан шыққан тарихшы Жамал Каршидің (1230-1315 ж) «Қаңлы, дулат, қарахан, оғыз-қыпшақ шежіресі». Шежірелердің алғашқыларының бірі – Рашид-әд-Диннің “Жами ат - тауарих” (Түгел тарих) деген еңбегі (1247-1318 ж) жазылған. Бұл еңбекте орта ғасырдағы қазақ тарихына қатысты мәліметтер мол. Онда қазақ даласын мекендеген қаңлы, қыпшақ, найман, керей, қоңырат, жалайыр, алшын т.б. тайпалардың шежіресі жүйеленіп, ғылыми анықтама берген.

Орта ғасырда қазақ шежірелері мен жылнамалар жинағы жазылып отырған. Көне шежіре нұсқасының бірі «Нысабнама қазақ» («Қазақтар шежіресі»). Мұнда көрсетілген деректер XIII ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі мезгілді қамтиды. Бұл – орта ғасырдағы қазақ халқының шежіре – тарихы жөніндегі құнды жазбалардың бірі.

Бейбарыс пен Валиддин Халдун (Қалауын) жаздырған “Қыпшақ шежіресі” (1260 ж), Шағатай түрік әдебиетінің жарқын тұлғасы Әбілғазы Баһадур ханның “Шежіре – И - Түрік ” (“Түрік шежіресі”) (1603-1663 ж) атауға болады.

XVI ғасырда Өтеміс қажы жазған «Шыңғыснама» құнды еңбектердің бірі. Оның қолжазба нұсқасы Ташкент мұрағатында сақтаулы «Нысабнама Шыңғыс» («Шыңғыс шежіресі») дейтін еңбек.

Зерттеушілердің (тарихшылардың) айтуынша қазақ шежірелері VII ғасырдан бастап, XX ғасырға дейінгі мезгілді қамтиды.

Бұдан кейінгі кезеңдерде де қазақ шежірелері жайлы әдебиеттер баспа көре бастаған. Нұржан Наушабаевтің “Манзумат қазахиясы” 1903 ж Қазан баспасынан шығады. Шәкәрім Құдайбердіұлы “Қазақ һәм хандар шежіресі” 1911 ж Орынборда басылған. Мұхамеджан Тынышбаев “Қырғыз – қазақ халқының тарихына материал” кітабы Ташкент қаласында 1925 жылы басылады.

Мәшкүр-Жүсіп Көпеев “Шежіре” деген кітабы да осы мезгілде баспадан шыққан.

Шәкәрім Құдайбердіұлы “Түрік – қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі” 1914 жылы Уфадан жарық көрген.

Міне осындай тарихи кезеңдерден өтіп, ғасырлар қойнауынан жалғасып, бүгінге дейін сақталып келген халық шежіресі – ұлттық асылдарымыздың бірі. Шежірелер халықтың шығу тегін және рулар мен тайпалар басынан өткен тарихи кезеңдер мен тарихи-әлеуметтік оқиғалар негізін де білдіріп отырады.

Осы тұрғыдан қарағанда, қазақ хандығында ел басқару жүйесі, мемлекеттік құрылым, ру-тайпалар бойынша жүргізіліп келгендігі белгілі. Сондықтан ел басқару үшін, салық жинау үшін, әскер жасақтау сияқты шараларды жүргізу үшін билік басындағы хандар мен сұлтандарға, билер мен төрелерге әр рудың ішкі жағдайын біліп, халқын, өріс-қонысын білу қажеттігі туған. Қазақ шежірелерінің жинақталуына, жазылуына сол заманның осындай қоғамдық-әлеуметтік жағдайлары әсер еткен.

Осындай тарихи-әлеуметтік жағдайға орай “Алтын Орда” хандығының кезінде “Тоқтамыс хан” шежіресі жазылған. “Тоқтамыс хан” шежіресі 1790 ж мөлшерінде жазылған. 1836 ж “Жәңгір хан” шежіресі жазылады.

1450 жылдары Әбілхайыр ханның тұсында “Көк Орда” хандығынан Керей мен Жәнібек сұлтандар бөлінеді. “Көк Орда” билігі екіге бөлініп, ел екіге айырылады. Бұл – қазақ тарихындағы “Ел айрылған” деп аталған үлкен бір кезең еді. “Көк Орда” хандығы екіге бөлініп, отырықшы тайпалар мен қала халқы Өзбек хандығында, Әбілхайыр ханның билігінде қалады. Екінші жартысы көшпелі тайпалар қазақ хандығына қосылады. Керей мен Жәнібек сұлтандарға ерді. Бір рулы елдің жартысы “Көк Орда” билігінде қалып, жартысы Қазақ хандығына кірген. Бұл - аталас ағайын, жақын туыстар, ру -тайпалар бір-бірінен ажырасқан тарихи кезең еді. Халық ыдырап, тарих бөлінген осы қоғамдық-әлеуметтік себепке байланысты Қазақ хандарының ел тарихын жинақтап, қазақ шежірелері жүйесінің жинақталып жазылуы, осы кезеңнен бастау алуы тарихи заңдылық еді.

1456 жыл – Қазақ хандығының, қазақ мемлекеттігінің тарих сахнасына шыққан кезі. Қазақ хандығының құрылуы қазақ халқының тарихындағы өте маңызды оқиға болды. Ол ұлан - байтақ өңірді мекендеген қазақ тайпаларының басын қосуда, қазақтың этникалық территориясын біріктіруде, өз алдына жеке ел болып қалыптасуында аса маңызды тарихи кезең болды.

Тарихшы Мұхаммед Қайдар Дулати «Тарих-И-Рашиди» атты еңбегінде былай деді «Ол кезде Дешті-Қыпшақты Әбілхайыр хан биледі. Ол Жошы әулетінен шыққан сұлтандарға күн көрсетпеді. Нәтижесінде Жәнібек хан мен Керей хан Моғолстанға көшіп барды. Есен-Бұға хан оларды құшақ жая қарсы алып, Шу өзені мен Қозыбасы аймағынан жер берді.

Есен-Бұғаның мақсаты: Әбілхайыр хан мен Темір әулетіне қазақтардың күшін пайдалану және ойраттар шабуылынан Моғолстан шекарасын қорғау еді».

Ірі-ірі шиеленістер болды. Өзбек ұлысының шаңырағы шайқалды. Әбілхайыр хан дүние салды. Көк Орда халқының үлкен бөлігі Керей хан мен Жәнібек ханға көшіп келді. Сөйтіп олардың маңына жиналғандардың саны 200 мың шаңыраққа жетті. Оларды «Қазақтар» деп атады.

Қазақ хандығының ерекшелігі - оның анағұрлым кең де берік этникалық негізі қазақ халқы болды. Қазақ хандығының нығайып, халқының құралу барысы жеделдеген сайын оның «Қазақтар» атауы да бекіді. Жетісуда алғаш рет қазақ рулары мен тайпалары бір мемлекетке біріктірілді.

Қазақ хандығы кезінде, Керей хан, Жәнібек хан, Бұрындық хан, Қасым хан, Қақназар хандар билік құрған кезде “Орта жүз шежіресі”, “Ұлы жүз шежіресі” “Кіші жүз шежіресі” жинақталып жазылған. Сонымен бірге тайпалар құрамына кіретін ірі рулар шежіресі де жазылған. “Үйсін шежіресі”, “Арғын шежіресі”, “Қыпшақ шежіресі” т.б.

XV-XVI ғасырда қазақ шежірелері қағаз бетіне түсе бастаған. Көбінде хан ордасының тапсыруымен, билік иелерінің тапсыруы бойынша жазылған. Шежірелер араб алфавиті негізінде жазылады. Өлең – жыр үлгісінде жазылған шежіре түрлері де таралды. Қазақ хандығын құраған ақылмандар мемлекет жасау үшін рулық, тайпалық жүйені жинақтап, осылай әр атаның, әр рудың ата жөнін шежіресін жаздырған.

XV-XVII ғасырларда қазақта елдің елдігін қорғап, ұлтарактай жер үшін сыртқы жаулармен шайқасқан, қуатты хандықтарды билеген айтулы хандар болған. Олардың парасатты, даналық басшылықтары - өзі бір тарих.

Қазақ хандары да сән-салтанатпен, өнеге-тәрбиемен, байлық берекемен елді ұстай білген. Басқара білген. Қазақ хандығы тұсында халқымыз “Қой үстіне бозторғай жұмыртқалағандай” дәулетті тұрмыс кешкен.

Бұл хандардың ішінде Жәнібек ханның ұлы Қасым ханның (1511-1521ж) тұсында Қазақ хандығы өзінің дәуірлеу биігіне көтеріледі. Хандықтың даңқы артып, Ресей елдеріне, Европа елдеріне де белгілі болады. Бір миллионнан астам халқы болған. Оның қисапсыз мол, сан мың әскері болған. Әскер жасақ саны 70 мыңға жеткен. Мұхаммед Хайдар Дулати “Қасым детші қыпшақтың дара билеушісіне айналды” - дейді.

Қасым хан әскери талант, білгір дипломат адам болған. Қасым 1514 ж Жетісу, Қашқар, Жаркент аймақтарын Қазақ хандығына қосып алады. 1521 ж Сайрам, Ташкент, Сыр бойы, Ұлытау, Балқаш, Қарқаралы аймағы, Батысы Жайық өзеніне дейінгі аймақ Қазақ хандығына қосылады.

Қасым ханның басты мақсаты Сыр бойындағы қалаларды қазақ хандығына қосып алу болды. 1510 жылы Қасым хан Мұхаммед Шайбанимен шайқасып, Шайбани қолы жеңіледі. Түркстан қаласы Қасым қолына көшеді. Қазақ хандығының астанасы Түркстан қаласы болды. Қазақ хандары Түркстан қаласындағы Ақ сарайда отырып билік жүргізген. Ақ сарай 200 жылдан астам хан сарайы қызметін атқарған. Үш жүзді билеген қазақ ханы «Ұлы хан» болды. «Үлкен Орда» ханы деп аталды. Жүздерді кіші хандар биледі. Кіші хандар «Үлкен Орда» ханына бағынды. «Үлкен Орда» ханы қазақ хандарының азаматтық, әскери, әкімшілік және сот құқын қолына ұстаған жеке - дара билеуші болды. «Үлкен Орда» хан сарайында тайпа көсемдері, билер, батырлар, шешендер, жыраулар кеңесі отырды. Олар саяси мәселелерді, әскери мәселелерді, азаматтық мәселелерді ақылдасып, кеңесіп шешіп отырған. «Хан кеңесі» белгілі бір жекелеген мәселелерді ғана шешетін. Ал басты мәселелер соғыс, жорық, жер дауы, бітім шарты «Үш Жүздің» өкілдері толық қатысқан «Үлкен Орда» ханының басқаруымен өтілетін ірі жиында – Құрылтай жиынында шешілген. Яғни «Хан кеңесінің» өз орны, «Құрылтай жиынының» өз орны болған.

Қазақ – дана халық. Іргесі берік халық болуды аңсаған ел. Бұл мақсатқа жетер жолда топ бастаған шешені, қол бастаған көсемі, қамал бұзар батырлары сын кезеңде халқынан қайратын да, ақыл-кеңесін де аямаған.

1513 жылы Қасым хан Сайрам қаласын алды. Сауда дамып, Сауран қаласы сауда орталығы болды.

Қасым ханның “Қасқа жолы” деген ұғым қазақ халқының бітім-білігін қарастырған заң тәрізді ереже болған. Бұл 5 ақиқаттан тұрған.

Мүлік заңы
Қылмыс заңы
Әскери заң
Елшілік заңы
Елдік заңы

Бұл заң, ережелер кейіннен Тәуке ханның “Жеті жарғысына” негіз болады. Тәуке хан (1680-1718 ж) тұсында «Күл төбенің басында күнде жиын» деген мәтел сөз бүгінге дейін айтыла береді. Күнде жиын, кеңестің болу себебі жердің тарылуы, жайлау, қыстаулар үшін даулы мәселелердің көбеюі, қақтығыс, жаңжал, кісі өліміне дейін барған. Сондықтан Қасым ханның «Қасқа жолы» деген заң ережеге тағы екі тармақ қосылады (жер дауы, құн дауы). Қасым ханның «Қасқа жолы» 5 тармақтан тұрса, оған Тәуке хан тағы 2 тармақ қосып, «Жеті жарғы» заңы шығады. «Жеті жарғы» заңы үш жүздің билер кеңесі Төле би, Әйтеке би, Қазыбек бидің қатысуымен құпталып бекиді. Бұл заң ереже Тәуке ханның «Жеті жарғысы» деп аталады. «Жеті жарғы» заңы:

1. Мүлік заңы (мал, мүлік дауын шешу – ережесі)
2. Қылмыс заңы (кісі өлтіру, ел шабу, мал тонау, ұрлық - ережесі)
3. Әскери заңы (әскер қосын, аламан міндеті - ережесі)
4. Елшілік жоралары (шешендік, майталмандық, халықаралық қарым-қатынаста сыпайылық – ережесі)
5. Жұртшылық заңы (ас беру, тарту-таралғы, той мереке - ережесі)
6. Жер дауы (рулар арасында, ел-жұрт, ағайын арасындағы - ережесі)
7. Құн дауы (өз руының адам құны, басқа ру адамының құны, неке заңы – ережесі).

Қазақ халқының рухани тірлігінде айқын белгі қалдырған тарихи жазба ескерткіштердің бірі «Нисабнама қазақ» («Қазақ шежіресі»), «Қазақ хандарының рәсімдері» деген қолжазба жинақ. Бұл - қазақ хандығы дәуірінде жазылған Қасым ханның «Қасқа жолы», Есім ханның «Ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті жарғысы» сияқты заңдар жинағының қолжазба нұсқасы. Бұл жинақ Туркияның Стамбул қаласындағы Сүлеймен Кануни кітапханасында сақталған.

Сөйтіп, Тәуке ханның «Жеті жарғысы» бір ортаға бағынған мемлекетті құруға көмектесті. Ел ішіндегі алауыздық реттеліп, әділ билік орын алды. Хандық таза ұлттық мемлекетке айналды. Қазақтың ұлт болып қалыптасуы да осы кезең - XVII ғасырдың басы еді. Міне осы кезде қазақ хандығына кіретін барлық тайпалар мен рулардың шежіресі жинақталып жазылды. Ол шежірелер хан ордасында сақталды.

Тек шежіре ғана емес бүгінгі қолданыста жүрген кейбір әдет-ғұрпымыздың көбі, сол Қазақ хандығы кезеңінен бастау алып, сол кезбен өзектесіп жатқан тәрізді.

Осы күнге дейін ұлттық дәстүріміз, ұлттық болмысымыз, әдет-ғұрпымыз, тұрмыс-салтымыз деп ұстанып жүрген елдік салт-санамыздың негізі де Қазақ хандықтары кезінде қалыптасып дами түскен. 1450 жылдан 1700 жылдар аралығы қазақтың ел болып, етек-жеңін жиған тарихи кезеңі еді.

Қазақ хандығы кезінде салтанатты тойлар өткізу дәстүрі болған. Мұндай тойларға үш жүздің игі жақсылары шақырылған. Ұлы дүбір ас беру салты қалыптасқан. Асқа шақыру, халықты жинау мезгілі бір жыл бұрын хабарланған. Әр аймаққа арнайы шабармандар жіберіліп, шақырту рәсімі болған. Ол рәсімді “Сауын” айту дейді.

Асқа, немесе тойға келетін құрметті қонақтар, игі жақсылар сән-салтанатпен мол тарту-таралғымен, әнші-күйшілерімен, ақын-жырауларымен, балуандарымен, бас бәйгені

бермейтін сәйгүлік жүйріктерімен келеді екен. Келген меймандарға көрсетілетін сый-сияпат, құрмет-қошаметтің өзіндік тәртібі, қалыптасқан реті болған. Құнды тарту-таралғы сыйлықтардың түрлері: ақ жамбы, ақ атан, тайтұяқ (құйма алтын), қойтұяқ (құйма күміс), сусар ішік (бұлғын ішік), пұшпақ ішік (түлкі ішік), жаннат ішік (құндыз ішік), алтындаған ер, күмістеген ер, күміс сапты қанжар тәрізді тарту-таралғы, сый-сияпаттар жасалатын салт-дәстүр болған. Жомарттық, мәрттік, бақ-береке үлгілері де осындай жиында, той мерекеде танылып, бүкіл елге, үш жүзге таралып жатқан. Осындай жиындар үлкен өнер жарысы, сөз сайысы, сән-салтанат бәсекесі ретінде өтілген. Мұндай салтанатты жиындар халқымыздың салт-дәстүрін, мәдениетін, өнерін дамытып, елдің елдігін, халықтың халықтығын қалыптастыратындығы нақты шындық. Осы салт-дәстүріміз бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Мұндай үлкен мереке жиындарда ақындық-жыраулық дәстүр қалыптасып дамыған. Билер әулетін құрметтеу, билік дәстүрін ұстану, шешендік пен тапқырлық, сөз қадірі жоғары бағаланады. Токсан ауыз сөздің түйінін тобықтай ғана шешімге сиғызған білгір шешендер болған.

«Қазақта ең үлкен ас Абылай ханға берілген ас екен. Аста 40 атқа бәйге тігілген. Үш жүздің баласы түгел шақырылған. Ас Қызылжарда берілген. Бұдан кейін найман, керей ішінде Мәмет руынан Сүлейменұлы Әділбек мырзаның асында 40 атқа бәйге тігілген. Бұл – қазақ хандығы тарихындағы ең ірі айтулы жиын болған. Мұндай үлкен астарда «Тоғыз - тайтабақ», «Тоғыз жамбы» деген тарту таралғының түрлері болған. Бір бас бәйгеге - 9 түйе, 9 құлынды бие, 9 мауіті кілем, 9 жай кілем, 9 тон, 9 торғын киім, 9 шапан, 9 торпақ, 1 жетім берілген. Бұны «Тоғыз - тайтабақ» тартуы деп атаған».

(Құрманғали Халит «Тауарих хамса», 236 бет).

Қазақ пен қырғыздан өзге халықтар шежіре жинамайды деген жалған пікір. Көп елдерде шежіреге ғылыми мән беріледі. Сонымен қатар, ол ғылым саласы ретінде дамытыла зерттеліп толықтырылып отырады. Бұл іспен айналысатын этнографиялық институттар да бар. Соның бір айғағы жуырда ғана “Наука и жизнь” журналында “Российский имперский дом в канун его трехсотлетия” (1613-1913) атты шежіре үлгісі басылды. Араб, Израил елдерінде 250 атаға дейін таратылатын шежіре үлгілері бар екендігі айтылады.

«Әлі де болса тегімізге үрке қарап, істің артын бағып үнсіз отырғандар бар. Бірер газет болмаса, бұл істі қолға алып, кірісе бастаған ғылыми институттар да жоқ. Сондықтан, бүгінде көзге көрінген бірді-екілі талпынысты қолдап, тарихи мұраны жариялап алсақ – болашақ ұрпақ алдында міндетімізді атқарған болар едік. Үрім-бұтақ солай жалғасып, ат тұяғын тай баспай ма?» – дейді ғалым Байұзақ Қожабекұлы Албани өзінің “Тарихи таным” деген еңбегінде.

ТОҒЫЗ ТАҢБАЛЫ НАЙМАН

“Ең үлкен, ең күшті және
мәдениетті халық наймандар”
Лев Гумилев

Ежелден Найман руының мекені - Өр Алтай, Алтайдың оңтүстік және оңтүстік батыс бөлігі, шығысында Байкалдың (Байкөл) оңтүстігі, Ханғай өңірі, Катон, Нарын, Қалба таулары, Қара Ертіс және Семейге дейінгі Ертіс өзенінің екі жақ қапталы, Сауыр, Маңырақ, батысы Тарбағатай, Алакөлге дейінгі аймақ.

Найман – үлкен ел. Орта жүздің көп аймақтарына таралып орналасқан. Алтай мен Алакөл, Балқаш аралығында орналасып, Сарыарқамен шектесетін үлкен ел – Найман бабаның ұрпақтары.

Найман – орта жүзге жататын ірі тайпалардың бірі. Тайпаның қалыптасуы, елдік тарихы өте әріден басталады. Тарихи деректерге қарағанда 850-900 жылдар мөлшерінде найман тайпасына кіретін аталар мен рулар Алтай өңірінде өмір сүріп, Найман бірлестігіне топтаса бастаған. Мөлшері Нарқыш – Таян ханның билік еткен кезінен басталып, Инан Білгі, Эннат Қаанның тұсында мемлекет нығая түскен.

IX ғасырдың орта кезінде Найман саяси – мемлекеттік бірлестігі нығайып, сауда жүйесі, саяси ахуалы, қалыптасқан феодалдық мемлекет ретінде танылады. Көне жазбаларда Найман мемлекеті жайлы деректер мол.

Көне қытай жылнамалары “Ши-цзу” (“Тарихи белгілеулер”) Елу-Дашидің “Батысқа жасаған жорық”, “Жол қатынас тарихының күнделігі”, Рашид – ад – Диннің “Жылнамалар жинағы”, “Моңғолдың құпия шежіресі”, қазақ, орыс, жапон ғалымдарының еңбектерінде наймандар туралы дерек көп.

Рашид – ад – Дин наймандар орта ғасырда, Найман мемлекеті орнағанға дейін, тайпалық одақ болып үш жүз жыл өмір сүргіндігін айтады.

Қытай жылнамалары мен Иран, Парсы шежірелері және Аристовтың, Бартольдтың тарихи зерттеулерінде найманның арғы тегі орта ғасыр тұсында Найман мемлекетін орнатып, үлкен ұлыстық дәрежеге жеткенін растайды.

VII-VIII ғасыр аралығында Моңғол үстіртінде, Ханғай жоталары мен Алтай тауларында көптеген түркі тайпалары өмір сүрген. Сондай тайпалардың бірі – наймандар. Найман тайпалары тарих сахнасына ежелгі моңғолдардан бұрын шыққан. Ерте феодалдық ұлыстың шаңыраған көтерген ел. Бірақ, олар ол кезеңде “Найман” аталмаған. Алтайда мекендеген “Түркі топтарының” қатарындағы ел болған. Адамзат тарихы – көп ғасырдың жемісі. Қай халық та жалғыз ғасырда пайда бола алмайды. Көп жағдайда тайпаның, халықтың атауы кейіннен қалыптасады.

Найман – “Сегіз оғыз” тайпалары қауымдастығы түрінде тарихта VII-VIII ғасырда көрініс бере бастағаны белгілі.

“Найман” туралы алғашқы мағлұмат қытайдың “Ляо ши” (Ляо елінің тарихы) жазбаларында VIII ғасырдан белгілі болды деп көрсететін тарихшылар найманды “Сегіз оғуз” тайпалар бірлестігіне байланыстырады.

739-740 жылы Түркі қағанатының оң қанатының көсемі Күллі – Чорға қойылған тас белгіде шыққан тегі “Сегіз оғыз” тайпасы дейді. Күллі Чор, Ел – Теріс (Ел Төресі), Білге қаған, Құлтегін Түрік қағанаты кезінде, бір кезеңде өмір сүрген тарихи тұлғалар.

Найман атауының шығуы Рашид – ад – Диннің “Жылнамалар жинағы” (1247-1318 ж) “Найман”, “Наймана” моңғол тілінде сегіз санының атауы екенін, найман сөзі (сегіз тайпа одағы) ұғымын беретіндігі жайлы айтылады.

Тарихи деректерде “Сегіз оғыз”, “Сегіз байрку” (бой-рух), (бойруху) түрінде қолданылып кейіннен Байырку атанып кеткен.

Ғалымдар бұдан бұрын да наймандардың Оғуз тегінен екендігіне күмән келтірмеген. Ал оғуздар - әрқашан түркі тобына жататын ел.

“Оғыз тайпасынан шыққан наймандар түркі тілді халық болды. Олар VIII ғасырдан бастап “Сегіз оғуздар”, кейінірек “Цзу - бу” одағын құрап келген. Көрші халықтар оларды “Найман” деп атаған” – дейді Л.Л.Викторова.

Л.Л. Викторова «Найман» атанған халықтың тарихи жағрафиялық орналасуы және этнотегі мен тіліне жан-жақты талдау жасап келіп, «Найман атауы» түркілік «Сегіз оғыз» тайпа бірлігінен шыққандығын дәлелдейді.

«Найман этнотегін және тайпа атауын анықтауда Жапония ғалымы С.Муряма, чех ғалымы П.Поуха елеулі үлес қосты. «Найман» атауы «Сегіз оғуздан» шықты деген пікірді С.Муряма да қолдайды»- дейді Задыхан Қинаятұлы «Найман хандығы» деген жазбасында.

Найман феодалдық мемлекеті 1050 жылдардың мөлшерінде қазіргі Алтай өңірінде, Байкал көлінен оңтүстікке қарай, Орхон (Орхун) өзенінің басы мен Тарим жазығы Ханғай

таулы өлкесіне орналасады. Батысы қазіргі Биск өңіріне дейін созылып жатқан. Бұл өңір – Найман тайпасы (елі) қанат жайған ата - қоңыс.

Сонымен Наймандар XII ғасырда қазіргі Шығыс Қазақстан мен Батыс Монғолстан алып жатқан Алтай мен Ханғай таулы өлкесіне орналасқан. Наймандарда орталық құру, қала салу орын алды. Найман мемлекетінің ежелгі орталығы Қаракорым қаласы. Кейде Қарабалық қаласы деп те аталады. Наймандардың мәдени орталығы саналатын бірнеше қалалары болды. Алтайда “Шамбалық” қаласы, “Ақбалық”, “Найман сүмбе” қалалары болған. Жоңғар Алатауында “Кеми Талас”, “Тарсакент” қалалары болды. Наймандардың әкімшілік сауда орталығы “Найман сүмбе” қаласы еді.

“Наймандар тас құйып, там соқты. Қолөнерін өркендетті. Бұлақ сулардың бойына егін екті. Арпа, бидай, тары дақылдарын өсірді. Қыс айларында шаңғымен аң аулады. Аңшылық кәсібі жоғары орынға қойылды. Қымбатты аң терілерін кеңінен пайдаланды”-дейді Әлкей Марғұлан “Таңбалы тас жазуы” деген жазбасында.

Наймандар сол кезде Орталық Азиядағы бірден – бір қуатты және мәдениетті мемлекет бірлестігі болған. Найман мемлекеті батыстағы Соғды (Өзбек), Иран, Араб елдерімен айырбас – сауда жасаған. Асыл бұйымдар, мата, шай, кант, өрік-мейіз тиелген керуендер ағылып жатқан. Ақша болмағандықтан сауда қымбатты аң терісіне, мал терілеріне, асыл тастарға айырбас ретінде жүрді. Наймандар қымбатты аң терілерін орман елінен (Буряттар, Тунғустар, т.б.) елдерден алып тұрған. Ұлы Жібек жолы найман жерін басып өтетін. Сондықтан оларда сауда-сатық едәуір дамыған.

“Наймандар жазу мәдениетін тым ертеден бастады. Олар әуелі Соғда-Түрік жазуын (түрік руникасын), соңынан Ойғыр жазуын қолданды. Наймандардың жазба мәдениеті туралы деректер тым ерте заманнан басталды. Наймандардан қалған “Тамғалы тас” ескерткіштерін былай қойғанда Абақан өзенінің бойынан табылған Орхон жазуын атап өткен жөн. Жазу ертедегі Түркі үрдісі бойынша Билге (Бұқа хан) ханның өмір баянын суреттейді. Онда былай делінген:

Ел оласы Инанч Билге (Бұқа хан)
Оғлы аты Куч-оре оғлан,
Ер атыңыз Оре бек
Еліңіз учун қызғану...
Тағыға тегміш су теңі.
Іе і бің оғлан ерті.

Мұнда найманның хан атасы Нарқыш Таянның інісі әйгілі Инанч Билге хан туралы сөз болып отыр. Бұл – X ғасырдың орта тұсында найманның іргесін кеңейтіп, елдің елдігін кемелдеген белгілі адам.

IX-X ғасырда Моңғол үстіртін мекендеген тайпалар ішінен наймандар ойғыр жазуын ең алғаш пайдаланды. XII ғасырда Найман ұлысында белгілі заң жүйесі қолданылды. Ұлыстың іс жүргізу қызметі болды. Іс ойғыр жазуы арқылы құрылып, документтер әсіресе салық жинау, лауазымды адамдарды тағайындау туралы құжаттар хан жарлығымен тұрақтандырылып, оның ақиқаттығын дәлелдейтін “Ханның алтын мөрімен (тамға)” куәландырылатын болды.

Найман ұлысының мәдени үрдісін моңғолдар жалғастырды. Моңғолдардың әдеби тілі мен жазу мәдениеті найманнан жалғасып келгендігін қазір дүние жүзі ғалымдары мойындап отыр. Найман ұлысының мәдениеті, оның моңғол халқына тигізген әсері жайлы батыс европа, славян, парсы жазбаларында бір шама жазылды. Жазбаларға қарағанда Тататунга ойғыр тайпасынан. Өз заманының білімдар адамы болған. 1204 жылы моңғолдар найман ордасын шапқан тұста, Таян ханның ақылшы ұстазы және хан ордасының іс басқарушысы, ханның алтын тамғасын сақтаушы, реттеушісі болған. Хан ордасы күйрегенде ханның алтын тамғасын (таңбасын) қойнына тығып қашып бара жатып қолға түседі. Ол моңғолдарға

қойнындағы тамғаның сырын түсіндіріп, “тамғаны ханның өз қолына табыс ету үшін” жүргенін жеткізеді. Бұл жаңалық жаңадан ел болуға ұмтылған моңғолдарды елең еткізеді. Шыңғысхан оны өз ордасының ағартушы ұстазы және іс басқарушысы етіп тағайындайды. «1206 жылы Моңғолия даласында Тэмужинді хаған көтерген ұлы рәсімде, төрт жақтауында “Аспанда құдай бір, жерде хаған бір, жұмыр жердегі адамзат иесінің тамғасы” деген сөз ойылып жазылған ақ мәрмәр тас тамғаны Шыңғысханға осы Тататунга табыс етеді»- дейді тарихшы ғалым Зардыхан Қинаятұлы (“Елорда” Астана –2001 ж).

Найман елі бай- сәулетті өмір сүрген. Наймандар күшті мемлекет болған. Найман мемлекеті 250-270 жылдай өмір сүрген. XI ғасырдың ортасында Наймандар өзіндік ата мекен жері, қарулы қолы бар, қанаттас елдермен саяси және сауда қатынасы бір шама өркендеген хандық биліктегі бір тұтас елге айналды. Наймандар батысында қаңлылар, солтүстігінде қырғыздар, шығысында керейт, меркіттер, оңтүстігінде ойғыр, тангуттармен қанаттас тұрды. Наймандар осы елдердің барлығымен жан-жақты қарым-қатынаста болған.

Бұл 1150 жылдардың мөлшері еді. Найман мемлекетінің нығайып, дәуірлеген кезі. Бұл – Инан Білгі (білгір, кемеңгер) ханның, оның ұлы Таян ханның (Таян кейде Тайбұқа, Таян Ван) билік құрған уақыты екен.

Найман мемлекетінің XII ғасырдың аяғында өмір сүрген ақын жырауы Құбатегін “Наймандар Инан Білгі билік еткен кезде гүлденіп өсті. Қара қытайлардан бостандықты жеңіп алды.” – деген екен. (Қ.С.Э. 8-том).

Инан Білгі ханның орда ақылшысы Құбатегін жырау болған еді.

Инан Білгі ханның кіші ұлы Бұйрық хан, үлкен ұлы Таян хан. Осы Таян ханнан Күшілік хан туған.

Таян хан, Төлегетай бабамыз, Кет-Бұқа би, Күшілік бір кезеңде қатар өмір сүрген тарихи тұлғалар. Кет-Бұқа әрі би, әрі жырау болған адам. Найман тарихындағы әйгілі жақсылардың бірі. Кет-Бұқа – ел қорғаны. Кет-Бұқаның найман елі үшін істеген игіліктері істері көп.

Бүкіл найман елінің “Төбе биі”, “Ноқта ағасы” деп танылған адам.

Осы Кет-Бұқа би Төлегетай бабамыздың туған бөлесі екен. Әке жағынан да туыс, шеше жағынан да туыс, өте сыйлас адамдар болған. Ел ішіндегі жағдайды, түйінді мәселелерді ақылдасып, бірге шешіп отырған. Сондықтан ел бұларды “Іш найман” деп атаған. Ішкі пікірлері бір дейді екен.

Кет-Бұқа би мен Төлегетай бабаның кезінде Найман тайпасына кіретін руларға таңба үлестірген. Кет-Бұқа би әр атаға енші бөліп, әр атаға таңба үлестіреді. Найман елі үлкен той жасап, үлкен жиын өткізген дейді. Бұл жиын “Жарыс жазығы” деген жерде өткізілген. “Жарыс жазығы”, “Төлегетай аузы” деген жерлер Найман елінің үлкен жиын, салтанатты той өткізіп тұратын арнаулы орны болған.

Осы кезден бастап “Тоғыз таңбалы найман” атанған. Сонда өз руына таңба жетпей қалып, бір таңбаны (шөміс таңбасын) теріс сол жағына басыпты. Содан Кет-Бұқаның ұрпағы “Терістанбалы” атаныпты деген сөз бүгінгіге жеткен.

“Тоғыз таңбалы найманға” жататын аталар:

- Төлегетайдан – Қаракерей
- Төртуыл
- Садыр
- Матай
- Сүгіршіден – Ергенекті
- Елатадан – Кет-Бұқа (Қоңырат, Найман)
- Кел-Бұқа (Терістанбалы)
- Балталы
- Бағаналы

Әр рудың таңба белгілері

I	Көсеу таңбасы	Р	Балта таңбасы
X	Ашамай таңбасы	↑	Жебе таңбасы
Y	Бақан таңбасы		Шөміш таңбасы
П	Тарақ таңбасы	—) (Ергеншек таңбасы
△	Тұмар таңбасы	Щ	Шанышқы таңбасы

Найман тайпасының таңбасы - Босаға, - Бақан.

Түркі халқының таңбасы **ЭС** - Ай.

Тоғыз таңбалы найман

Рулары	Таңбалары	Ұрандары
Қаракерей	мүйіз	“Қабанбай”
Төртуыл	аша	“Баймұрат”
Садыр	бөрі	“Алдияр”
Матай	бөрі	“Қаптағай”
Ергенекті	ергеншек	“Қаптағай”
Кет-Бұқа	босаға	“Алатау”
Кел-Бұқа	шөміш	“Қаптағай”
Бағаналы	бағана	“Қаптағай”
Балталы	балта	“Қаптағай”

Тарихи деректерде Кет-Бұқа - найман елінің батағөй ақылшысы әрі күйші жырауы. Жошы ханның ордасындағы әйгілі биі, хатшы шежірешісі болған. Кет-Бұқа шамамен 1180 жылдарда өмірге келгендігі жайлы 14 ғасырда жазылған “Шаджарат әл - атрак” шежіресінде айтылады. Шыңғыс ханға Жошының өлімін домбыра күйімен естірткен де осы Кет-Бұқа жырау.

Ақсақ құлан шошыған,
Таудан төмен жосыған.
Балаң өлді – Жошы хан!
Нанбайсың ба осыған.

Осы жыр сөздерін домбыраның үнімен жеткізген күйші, абыз Кет-Бұқа би еді. “Ақсақ құлан” күйі осылай өмірге келген. Кет-Бұқаның “Сайманның сары өзені”, “Нарату”, “Ақсақ құлан”, “Жошы хан” күйлері бүгінгіге жеткен.

1253 жылы Иран, Ирак, Палестинаны жаулап алуға Құлағу аттанған кезде, Құлағуға әрі кеңесші, ақылшысы, әрі түмен нояны болып Кет-Бұқа белгіленеді. 1260 жылы Кет-Бұқа Бейбарыс бастаған мамлюктер қолымен шайқаста қаза табады. Кет-Бұқа би бабамыз Алтайда туып, Айынжелуде (Палестинада) жерлену себебі осылай.

Найман мемлекеті осылай дәуірлеп тұрған заманында 1190 жылы Инан Білгі хан, білгір хан қайтыс болады. Инан Білгі хан өлген соң, үлкен ұлы Тайбұқа таққа отырады.

Осы кезде Тата – Тунға білгір Таян ханның бас уәзірі, әрі хатшысы болған. «Тата – Тунға Тонюкөктің он алтыншы ұрпағы» дейді. (Лувсанданзан “Моңғолдың құпия шежіресі”). Көп ұзамай інісі Бұйрық билікке таласады. Тайбұқа мен інісі Бұйрық Найман мемлекетін екіге бөледі. Сөйтіп Найман мемлекеті әлсіреп, оларды Шыңғыс хан жаулап алады.

Бұл шайқас жөнінде Лувсанданзан “Алтын шежіре” деген кітабында былай жазады “Тышқан жылы 1203 жылғы жаздың алғашқы айының он алтыншы күні еді. Керулен өзенінің бойында Жебе мен Құбылай бастаған Темүжін қолдары наймандармен шайқасқан еді”, - дейді.

Бұл шайқаста найман қолы 55 мың адам болған, ал моңғол қолында 45 мың сарбаз болғаны жайлы дерек бар. Бірақ әскери құрылым, тактикалық әдіс айласы жағынан көп жорықтардан өткен Шыңғыс қолы найман қолдарынан әлде қайда басым болған. Осы шайқаста Таян хан ауыр жарақаттанып қолға түсіп, 51 жасында дүниеден өтеді. Найман батыры Көкше Сапырақ жасы ұлғайғанына қарамастан қанды шайқас кезінде, ұрыс даласында асқан ерлікпен қаза тапты. Хан тағына Таян ханның ұлы Күшілік отырады. Күшілік хан Тарим өзенінің бойында бекініс жасап жауға қарсылық көрсетеді. Бірақ шыңдалған Шыңғысхан қолына төтеп бере алмай шегініп, Кем-Кемчуктегі ағасы Бұйрық ханға барып қосылады.

Наху Хонда Тэмужин қолынан жеңілуі наймандар үшін қатты соққы болды. Әбілғазының “Түрік шежіресінде” айтылғанындай наймандар “Бірі қалғанша соғысып бәрі де өлмегенімен көп қырғын болғаны анық”. Бұрын екіге бөлінген найман елі енді үшке бөлінеді. Күшілік хан бастаған найман елінің бір бөлігі Ертіс, Зайсан, Марқакөл өңірлеріне қарай ойысады.

Күшілік 1206 жылы ағасы Бұйрық ханмен бірге Шығыс Тарбағатайда Шыңғыс қолдарымен шайқасады. Осы шайқаста Бұйрық хан қайтыс болады. Бұл шайқастан кейін Тарбағатай өңіріндегі найман елі Күшілікке қосылады.

Күшілік Шыңғыс қолдарымен Алтай өңірінде, Бұқтарма маңында шайқаса отырып, қалың елді Ертістен өткізіп жаздай Қалба өңірін жайлайды. Жеңілген елді құрастырып, Күшілік басшылық етеді. Осы кезде меркіт керейлердің қалған елі әскер – қосындарымен Күшілікке келіп қосылады. Меркіт керейлерді Тоқтабек батыр бастап келген. Елге ел қосылып, еңселері көтеріліп қалса керек.

Алтайдың бөктерін қыстап шыққан Шыңғысхан сиыр жылғы көктемде (1208) арғы асумен (қазіргі Кем асуы) асып барып найманның Күшілік ханы және меркіт Тоқтабектің бірлескен қолымен Ертіс дариясының Бұқтарма өзенінің бойында кезігіп, қырғын соғыс болады. Осы шайқас кезінде Тоқтабек аңдаусызда оққа ұшып, қалғандары шегініп, Ертістен өткел таба алмай көп адам суға кетеді.

Күшілік Шыңғыс қолынан жеңілгені рас, бірақ ол басқалар сияқты Шыңғысханға мойын ұсынбады, соғыссыз берілмеді, қарсыласумен болды. Күшілік алып тұлғалы, аса сұлу және ер жүрек қаһарлы адам болғаны Қытай және Парсы жазбаларында белгіленген. Күшілік ханның айбарлығы соншалық ол “Жын шайтандарды қойша қосақтап сауғызып, сүтінен қымыз ашыттырған” – делінетін аңыз бар. Бұл аңызда әйгілі ата-баба жолымен оны “Айбынды әмірші” деп атаған көрінеді. “Айбынды әмірші” атанған Күшіліктің ақылды көрегендігінен шайтан да аса алмаған деген аңыз бүгінге жетіп отыр. Бұл аңыз Күшіліктің қайтпас қайратын, ақыл-парасатын танытса керек.

Күшілік хан Жетісу жеріне келіп, Қарқара өңірін мекен етеді. Ата жауы Шыңғысханға қарсы келешек шайқасқа дайындалды, елін жинап есін жиюға шақырды.

Қарақидан (Қара қытай) әлсіз хандығын Күшілік хан өзіне (өз хандығына) қосып алады. Найман ханы Күшілік қаншама жеңілді дегенмен Шыңғысхан қолымен неше мәрте шайқасып шыңдалған қолбасшы.

Алтайда Шыңғыс хандай азулы жауы бар Күшілік хан елін жинап күшін біріктіру үшін, кіммен де болсын одақтасуға дайын еді. Жилугумен Күшілікті осы жағдайлар табыстырды. Қарсыластарымен бірлесіп күресуге шақырған Жилугудың ұсынысын Күшілік хан қуана қабылдады. “Менің тайпаларым көп, олар Еміл, Қойлық, Бесбалық жеріне жайыла

қоныстанған. Егер сіз қаласаңыз оларды жинаймын да, өзіңізбен бірлесе қимылдауға дайынмын” деп жауап береді ол Жилугуга. Қара-кидан Гүрханы Жилугу Күшілікке өз әскери күшін жинау үшін сауыт сайман және материалдық көмек көрсетті.

Күшілік хан 1210 жылдары Бесбалық, Еміл, Қойлық өңіріне қоңыс аударған моңғол өлкесінен ығысқан керей, найман, меркіттерден әскер, ат көлік жинап, тез арада сап түзейді.

Әрине Таян ханның ұлы Күшілік хан Түркістан аймағына келіпті деген хабар осы маңға Шыңғыс ханның қаһарынан ығысып келген наймандарға қатты әсер етті. Олар тез арада Күшілік ханның қоластына жиналып, жойқын күшке айналды. Бұл жағдай енді Күшілікті Гүрхан билігін тартып алу ниетіне итермелейді. Және Мұхаммед Хорезмнің Гүрханға қарсы шыққанын естуі мұң екен, Күшілік те ойын жүзеге асырмақ болып, Қарақытай әміршісіне қарсы қимылды бастап жібереді. Осылайша Шыңғыс хан әскерінен күйреген (1204 ж) Найман мемлекетінің соңғы ханы Күшілік арада сегіз жыл өтпей жатып, Қарақытай империясының билігін өз қолына алады. Мұнымен де тұрмай Күшілік хан іргесін кеңейтіп, Қаңлы ұлысының орталығы болған Алмалық қаласына шабуыл жасап, оның Озар ханын өлтіріп, елін қол астына қаратты. Найман ханы Күшіліктің әлденгені сонша, Қашқар мен Хотандағы ұйғырларды жаулап, өзінің басы-байлы ру-тайпаларының бірі деп жариялады.

Күшілік хан 1210 жылы Самархандты қайтарып алып, Ала - ад – дин қолын Бұқараға дейін шегіндірді.

Күшілік ханның бұлайша күшейіп, Орта Азия мен Дешті – Қыпшақты қосып алуынан қауіптенген Шыңғыс хан Құбылай мен Жебені 20 мың қалың қолмен жедел Күшілікке аттандырады. Сонымен қатар Күшілік ханның бұрынғы ата мекеніне қайырылып шабуыл жасау қаупінен сақтанған Шыңғысхан, Тоғушар мерген бастаған үш мың атты жасақты Моңғол мен қара қытай шекарасына орналастырды.

Шыңғысхан 1203 жылғы наймандармен Алтай, Керулендегі “Наху Хон” шайқасы, 1206 жылғы Шығыс Тарбағатайдағы (қазіргі Катон-Қарағай аймағындағы жер) шайқаста, 1208 жылы Бұқтарма, Ертіс бойындағы қанды шайқаста талай рет бетпе - бет келіп ала алмай жүрген ата жауы Күшілік хан дүйім Хиданның ел басына шығып, Карлуктарды басып алып, қанаттас келіп қалуы Шыңғысханды ойландырып тастады және жоғарғыдағыдай екі түрлі жедел шара қолдануға мәжбүр етті.

Күшілік ханның Шыңғыс қолдарымен ең соңғы шайқасы 1226 жылы Жетісу бойында болған. Осы шайқаста жалайыр Жамұқаның сатқындығымен найман қолдары қапыда жеңіліс табады. Жалайыр Жамұқаның аты сатқындық ісімен тарихта қалды. Бұл ұрыста Күшілік хан қайтыс болып, найман қолы жеңіледі.

“Сарыкөл деген жерде Күшіліктің басын кесіп Шыңғыс ханға жібереді. Наймандардың моңғол басқыншыларына қарсы жиырма жылға созылған күресі осылай аяқталады”, - дейді Тұрсынхан Зәкенұлы өзінің “Көк бөрілердің көз жасы” деген еңбегінде.

“Найман ұлысы моңғолдар үшін жат тайпа, жат жаланың жауы ретінде Шыңғысханмен бетпе-бет шайқасқан ең алғашқы күш. Бұл күрестің қаһарманы, ұйымдастырушысы Күшілік ханның атқарған ісін тарихи өшпес ерлік ретінде қарау қажет. Шыңғысханға қарсы он төрт жыл бойы қажымай талмай күрескен Күшілік ханды біз моңғол басқыншыларына қарсы ерен ерлік көрсеткен Отырардың Қайырханы, Хорезмнің Жалел-ад-дині, Тангуттың Илаху бурхан ханы және Рязанды қорғаушылардың қатарынан көргеніміз жөн. Жоғырада аты аталғандардың бәрі де Шыңғысханға қарсы күресті, бәрі де жеңілді, бәрі де Шыңғыс қолынан өлді. Бірақ әр қайсысының өзіне тән ерлігі, өзіне тән жаңылған тұстары бар. Барлығының артында туған халқы, халқының жүрегінде өздерінің аты қалды”-дейді Зардыхан Қинаятұлы, “Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр” деген еңбегінде (“Елорда” Астана –2001 ж).

Сонымен 1226 жылы Күшілік хан жеңіліп, найман тайпасы ыдырады дедік. Ал Алтай, Жонғария, Жетісу өңіріндегі басқа хандықтар мен басқа тайпалар қалай болған деген ой келеді. 1207-1208 жылы Жошы бастаған моңғол әскерлері Оңтүстік Сібірдегі «Орман халықтарын», ойраттарды, буряттарды, якуттарды бағындырды.

Ал Енисей бойындағы қырғыздардың билеушісі Арыс Айнал бек Алдиярұлы ақ сұңқар, ақ атан, ақ тұлпар, қара бұлғын ішік тарту етіп, Жошыны қарсы алып, соғыспай бағынды.

Тұрпандағы ұйғыр Индиқұты Барчук өз еркімен Шыңғысханға бағынып, оған тәуелді боданға айналды.

Жетісуға келгенде өз еркімен ел болуға келіскен Қарлық Арыстан ханға Шыңғысхан өз қызы Алқа бикені атастырады.

Іле алқабындағы Алмалық қаласында тұрып Жетісуды билеген қаңлы тайпасының ұлыс бегі Тұғырыл мен оның баласы Сунақтегін өздерінің барлық әскерімен Шыңғысханға қосылған. Шыңғысхан Жошының үлкен қызы Бикені Сунақтегінге қосты.

Жоңғарияны билеген дулат тайпасының басшысы Ортөбеге өз еркімен қосылып ел болуда сіңірген еңбегі үшін «Маңғылай сүбе» өңіріндегі жерді иелікке берді.

Сөйтіп, Жоңғария мен Жетісу өңірі Шыңғысхан патшалығының құрамына қосылды, - деп жазады ғалым тарихшы Ниғымет Мыңжанұлы.

(Н.Мыңжан «Қазақтың қысқаша тарихы» Алматы 1994 ж, 194-195 бет).

Күшілік хан қайтыс болып, әскері талқанданғанмен Найман елі құрып, жойылып кеткен жоқ. Сонау Алтай, Ханғай, Тарбағатай, Ертіс бойында шашырап қалған ел осы мекендерде өсіп - өніп көбейе берді. Бұрынғы әйгілі аталар мен рулар қайта нығайып, елдік қалпына келді. Оған найман руларының,

найман елінің қазіргі кезде, осы күнгі орналасуы, отырысы дәлел болса керек.

Күшіліктен кейін найман елінің құрамына кірген рулар жан-жаққа ыдырап басқа тайпалар арасына сіңді. Олардың біраз бөлігі байырғы қоңыстары Ертіс, Алтай алқабында орнығып қалып, Шыңғысханның баласы Үгедей ханның қол асына қарады.

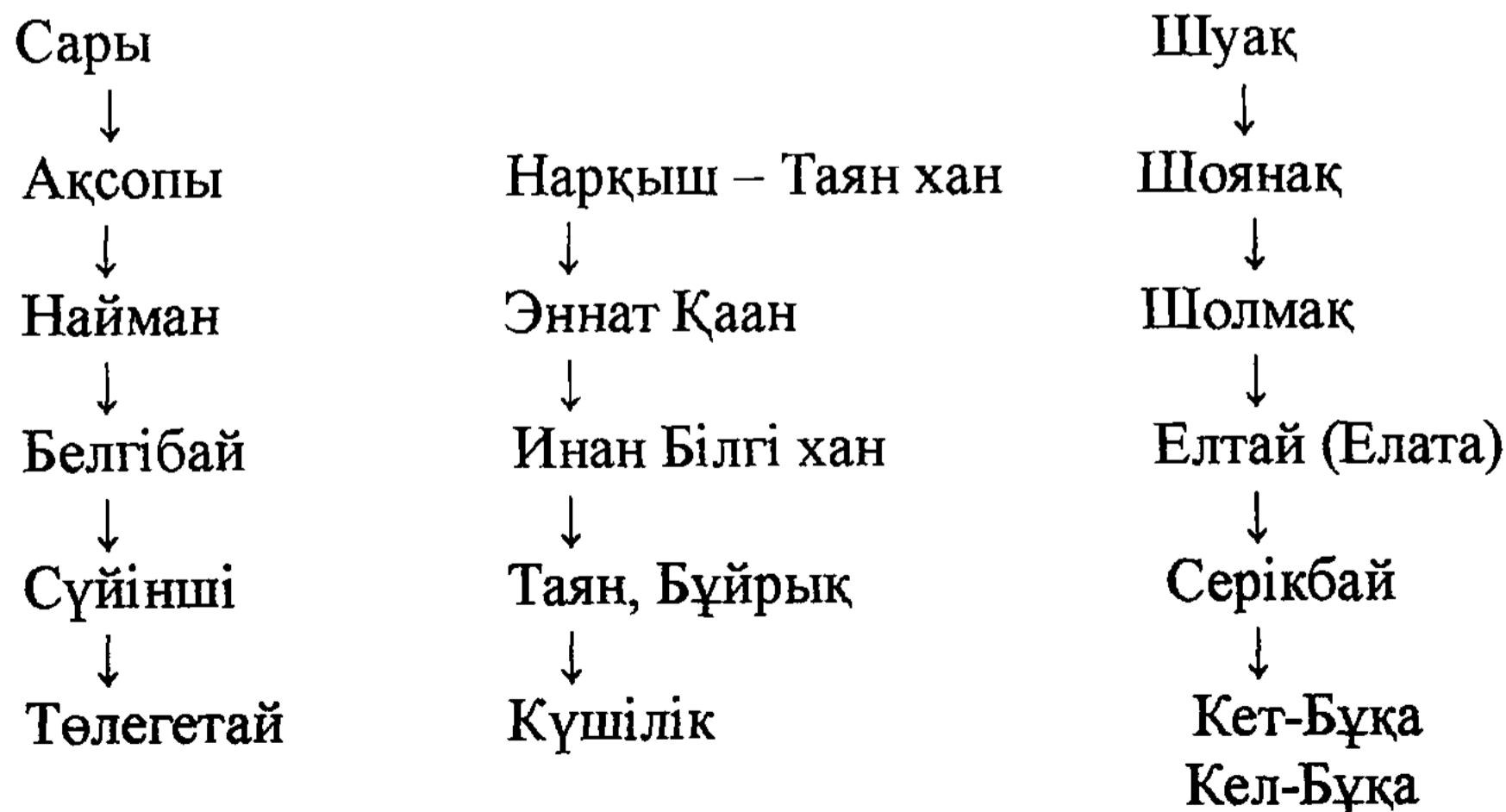
Кет-Бұқа ұрпағы болып есептелетін Балталы, Бағаналы (Бақаналы) Ұлытау өңіріне орналасты. Балталының таңбасы «Балта», Бағаналының таңбасы «Бақан». Түп негізінде бұл аталар найман ішінде терістанбалы, Кет-Бұқа ұрпағына жатады.

Шапқыншылықтан ығысқандары Балқаш төңірегіне, Алакөл маңына, Сыр, Ырғыз алқабына қоныстанған.

Наймандар XIII ғасырда Жошының билігіндегі Алакөл, Ертіс бойына, Үгедей билігіндегі Еміл өзені бойында, Шағатайдың билігіндегі Сыр-Дария, Әму-Дария және Алмалық өңірінде наймандардың болғандығы көп деректерде айтылады.

Күшілік хан жеңіліп, Найман мемлекетінің ыдырауы (күйреуі) найман ұлысына кірген рулардың бытырап, басқа тайпалар арасына сіңуіне әсер етті.

Күшілік хан Памир тауында Жебе ноянмен шайқасып жеңілген соң, Кет-Бұқа би, Төлегетай баба қалған найман елімен батысқа жылжыған. Сарысу, Шу өзендерінің төменгі сағасын, Қаратаудың батысы, Сырдария жағасын мекендеген. Негізінде Кет-Бұқа би, Төлегетай баба, Күшілік хан найман хандығы кезінде қатар, тұстас өмір сүрген адамдар. Оны мына шежіре кестеден байқауға болады.

Осы шежіре жүйесіндегі ұрпақтар байланыстылығына сүйенсек, Күшілік хан, Кет-Бұқа би, Төлегетай баба моңғол шапқыншылығы кезінде Найман мемлекетінде қатар өмір сүрген әйгілі тарихи тұлғалар.

Өткенде Жанарыстан тоғыз ұрпақ,
Туыпты ағайынды Сары, Шуақ.
Сарының шөбересі Найман ата,
Шуақтың Елтай ата шөбересі,
Найманға іні болған немересі.
Ол кезде жаугершілік қатал заман,
Сұралар алты аласы, бес бересі.

Найман Қожанбет руынан шыққан шежіреші, ақын Құмарбек Арнапасұлы өзінің өлеңмен жазылған “Найман шежіресі” деген еңбегінде осылай бұл аталарды таратады.

Сыр бойындағы Төлегетай бабаның басына қойылған тас белгіде мынандай сөздер жазылған:

Найман деген біз,
төркіндеп қусан, қай туған.
Төлек атадан – Төредей 4-ұл айрылған.
Садыр мен Матай,
Қаракерей мен Төртуыл.
Төрлетіп көрсен алашты,
Молғып бай туған.
Сырдан бір тартып, сыпра шауып ел туған,
Бір Найман шалдан самсаған сары қол туған.
Жер жаралғанда рухта бәлкім енші боп.
Дүние бітпей, бітпестей болып мол туған.
Есіңе бір ал! Бабалар рухы,
неліктен ақындай бәріне қазы тел туған.

Х - шы ғасыр Әбілди

Тастың үлкендігі – жалпақтығы 50 сантиметр, ұзындығы 8 метр, қоңыр қызыл тас.

Төлегетай кесенесі Сыр бойында қазіргі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданында, ежелгі Өзгент шаһарына таяу жерде тұр. Атақты дін иесі Қылыш датқаның қабыр кешенесімен қатар орналасқан.

Бұл жерде Тоғыз таңбалы Найман руларының түп аталарының бірі, Төлегетай бабаның киелі мүрдесі жатыр.

Төлегетай – ру көсемі, ел басқарған би болған ірі тарихи тұлға. Найман тайпасына жататын Қаракерей, Төртуыл, Садыр, Матай руларының түп атасы. Төлегетайдан таралған ұрпақ саны бүгінде миллионнан асып отыр.

Төлегетай – XII ғасырда Найман мемлекеті кезінде өмір сүрген, найман ұлысының әйгілі адамдарының бірі. Бұған көп тарихи деректерде Кетбұқа би, Күшілік хан, Төлегетай бір кезеңнің адамы ретінде қатар айтылатындығы дәлел болса керек.

1226 жылы Күшілік хан Шыңғыс қолдарынан Жетісу бойында жеңілген кезде, Төлегетай, Кетбұқа бабалар елге тиянақ болып, басшылық жасаған. Аласапыраң шайқастан кейін Тарбағатай, Жетісу жерлерінде шашылған елдің басын құрап, Сыр бойына бастап апарған ел басшыларының бірі. Төлегетай мен Кетбұқа би Жошы ұлысында қызмет етіп, би болған.

Осы кезеңде Төлегетай мен Қылыш датқаның арасында әке мен баладай жақындық,

сырлас достардай игі қарым қатынас орнаған. Қылыш датқа өзінің туған қызын Төлегетайға береді.

Қылыш датқа «Мені күйеу балам Төлегетайдың қасына қойыңдар. Маған келген адамдар алдымен күйеу балама сәлем берсін» деген екен. Сол өсиеті бойынша Қылыш датқа мен Төлегетай баба қатар жерленген.

«Ел болам десең – бесігінді түзе» деген. Демек, көне кесенелерде киелі рухы сақталған Ұлы бабаларымыздың қасиетті жер бесіктерін түзеудің де рухани мәні зор.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсолтан Әбішұлы Назарбаевтың Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы халықтық бастамалардың бірі, қазақ сәулет өнерінің озық үлгісі, Төлегетай бабамыздың кесенесінің қайта жаңғыртылуы болып отыр.

Ізгілікті істі алғаш ұйымдастырушы Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай тарихи – өлкетану мұражайының директоры, ҚҰ Мәдениет қайраткері Қонысбек Сіләмұлы Ақжасар 2000 жылы кесенеге ғылыми – зерттеу іс сапарынан бастап, қайта жаңғырту мәселесін көтерді. Оның құрылтайшылығымен 2001 жылы «Төлегетай ұрпақтары» жекеше қоры құрылып, еліміздегі ұрпақтарынан қолдау тапқан болатын.

Қайта жаңғырған көне кесене жобасы аса шебер қолтаңбамен айшықталып жүзеге асырылды. Қос күмбезді, төрт мұнаралы, сегіз сынтасты сәулеттік кешен жаңа заманғы ұлттық дәстүрлі үлгімен Сыр бойында қайта жаңғырып, бой көтерді. Бұл – қазақ жеріндегі тағы бір Ұлы тұлғаның мәңгілік жаңғырған жер бесігі.

Міне көп болып армандаған иігілікті жұмыс іске асты. 2008 жылы тамыз айында Төлегетай тарихи – сәулет кешені құрылысы аяқталды. (Төлегетай кешені суретін кітапта соңғы беттерде ұсынып отырмыз).

Төлегетай бабаның мазары Сыр бойында қалуы да осыны дәлелдесе керек. Кет-Бұқа мен Төлегетайды екі кезеннің адамы деп қарастыру тарихи шындыққа жасалған қиянат. Бұл байланыстылықты нақтылап зерттеу, анықтау ұрпақ паразы.

Сыр өңірінде қоныстанған наймандар XV ғасырдың соңында Көк – Орда ханы Мұхаммед Шайбани ханның ықпалында болған.

Академик В.Бартольд 1570-1580 жылдары Балқы және оның айналысына найман Назар би-Аталық билік еткен. 1580-1590 жылдары Нұрата (тау аты) көшпенділерін найманнан шыққан Ахмет-Али-Аталық басқарғандығын дәлелдейді.

Марыға найманнан шыққан Қобыз би, Жолым билер әмір жүргізеді. Шайбан Тұқымы Бабаханның бір әскербасы найман Жанмұханбет би болған.

«Терістанбалы найман Бөртеұлы Ахмет-Әлі би, Бөртеұлы Жанқұлы би, Терістанбалы Көксерек батыр, бұл әйгілі жақсылар терістанбалы Кел-Бұқа, Кет-Бұқа ұрпақтары еді. Осы Терістанбалы наймандар Жошы ұлысында көп жылдар тұрақтаған. Хан ордасында болып, ел билігіне кең араласқан. Бөрте батыр ұрпақтары бүгінде Шығыс Қазақстан облысы Қалба тауы өңірін мекенденіп отыр».

(Сағди Қапасұлы «Алыптар шоғыры».

Сағди Қапасұлы «Ел қорғаған Ер Мамай» Өскемен 2005 ж).

Жоғарыда аталған деректерге қарағанда 1500-1600 жылдары Сырдарияның төменгі ағысындағы Балқы пен Мерв аралығындағы мекеннің саяси әлеуметтік өмірінде наймандар жүзден аса жыл белгілі рөл атқарғанын көреміз.

Абылай ханның тұсында 1750-1760 жылдары Алатау, Алтай өңірін жоңғарлардан азат еткен кезде наймандар Ертісті өрлеп, Шыңғыс тауды (Найман көгі) басып Қара Ертіс, Бұқтармаға дейінгі, жаудан азат етілген бұрынғы ата мекенге қайта қоныстанады. Елді ата жұртқа қайта қоныстандыруға Қаракерей Қабанбай, Шапырашты Наурызбай, Төртуыл Баймұрат, Ергенекті Танаш батырлар басшылық етіп, әскер-қосынмен қорғап, қалың елді Алтай, Қара Ертіс, Марқакөл, Тарбағатай, Сауыр, Маңырақ өңіріне жеткізген. Айтулы билердің ақыл-кеңесіне сүйеніп, үлкен жиын-кеңестер өткізілген. Қалың елді көшіру үлкен, жауапты оқиға болған. Ел Сыр, Қаратау, Жайық бойынан Алтай өңіріне жеткенше, жолда екі қыстап үшінші жылы әрең жетеді екен. Бұл көштің ішінде 1200 жылдары моңғол